

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

В. ВАСИЛЬЧУК

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті розглядаються етапи заселення й економічного освоєння значних просторів України – одна з важливих, складних і суперечливих проблем історичного процесу. Розкривається державно-правова політика Росії і Австро-Угорщини щодо етнічних німців в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст., особливостей їхнього соціально-економічного, суспільно-політичного та освітньо-релігійного життя. Підкреслюється, що від етнонаціональних чинників значною мірою залежить, наскільки будуть враховані уроки історичного минулого, а особливо період, коли значна частина українських земель входила до складу сусідніх держав. У цих важких умовах німецькі поселенці брали активну участь у суспільному житті України, сприяли розвитку економіки, культури своєї нової Батьківщини.

Ключові слова: німецькі поселенці, колоністи, сільське господарство, іноземна колонізація, аграрні відносини, національне питання, репресії.

Аннотация

В статье рассматриваются этапы заселения и экономического освоения значительных пространств Украины – одна из важных, сложных и противоречивых проблем исторического процесса. Раскрывается государственно-правовая политика России и Австро-Венгрии относительно этнических немцев в Украине в конце XVIII – в начале XX в., особенностей их социально-экономической, общественно-политической и образовательно-религиозной жизни. Подчеркивается, что от этнонациональных факторов в значительной степени зависит, насколько будут учтены уроки исторического прошлого, а особенно период, когда значительная часть украинских земель входила в состав соседних государств. В этих тяжелых условиях немецкие поселенцы активно участвовали в общественной жизни Украины, содействовали развитию экономики, культуры своей новой Родины.

Ключевые слова: немецкие поселенцы, колонисты, сельское хозяйство, иностранная колонизация, аграрные отношения, национальные вопросы, репрессии.

Summary

The stages of settling and economic mastering of considerable areas of Ukraine are examined in the article. This is one of the most important, complex and contradictory problems of historical process. The state and legal policy of Russia and Austria-Hungary towards ethnic Germans in Ukraine at the end of XVIII – beginning of XX is revealed, the features of their social and economic, social and political, educational and religious life are shown. It is highlighted that ethno-national factors largely influence the way lessons of the historical past are taken into account and especially the period when vast Ukrainian lands were part of the neighboring states. German settlers actively participated in public life of Ukraine under the trying conditions and contributed to the development of economy and culture of new Motherland.

Key words: German settlers, colonists, agriculture, foreign colonization, agrarian relations, national question, repressions.

Історія заселення й економічного освоєння значних просторів України – одна з важливих, складних і суперечливих проблем історичного процесу. Від етнопонаціональних чинників значною мірою залежить, наскільки будуть враховані уроки історичного минулого, а особливо періоду, коли значна частина українських земель входила до складу сусідніх держав. Цей та інші фактори справляли чималий вплив на динаміку народонаселення, етнічні процеси в країні. Із набуттям Україною незалежності виникли нові можливості висвітлення зазначеної теми, урахування норм чинного Закону «Про Національний архівний фонд і архівні установи». Цей документ повною мірою визначає механізм регулювання дослідницького процесу під час використання ретроспективної документної інформації, доступ до якої ще в зовсім недалекому минулому був обмеженим.

Метою пропонованої публікації є висвітлення державно-правової політики Росії щодо етнічних німців в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст., особливостей їхнього соціально-економічного, суспільно-політичного та освітньо-релігійного життя.

У середині XIX ст. в Російській імперії значно зріс суспільний інтерес до вивчення етнічного складу населення України та її окремих регіонів, що, передусім, пов'язано з діяльністю низки історико-географічних товариств, а також різних комісій, створених при місцевих інституціях влади у зв'язку зі значним впливом громадян іноземного походження. Активізації краєзнавчого та наукового вивчення етнічних проблем краю сприяла підготовка до відзначення у 1893–1895 рр. сторіччя «возз'єднання Правобережної України з Великою Росією» та Всеросійський перепис населення 1897 р. За даними останнього, в Російській імперії нараховувалося 1790489 німців, з яких 1312188 осіб (понад 2/3) проживали в губерніях Європейської Росії. Це становило 1,4% всього населення тогочасної Російської імперії. В 11 губерніях чисельність німців перевищувала загальноросійський показник, зокрема в Самарській – 8,1%, Лівонській – 7,6%, Курляндській – 7,5%, Саратовській – 6,9%, Волинській – 5,7%, Таврійській – 5,4%, Херсонській – 4,5%, Катеринославській – 3,8%, Естляндській – 3,8%, Бессарабській – 3,1%, Санкт-Петербурзькій – 3%¹.

У Східній Галичині, за даними перепису Австро-Угорщини 1900 р., мешкало 175 тис. німецькомовного населення². Австрійський уряд запрошував у Галичину переселенців з німецьких провінцій та сусідніх європейських країн. Їх вплив вплинув на реконструкцію краю в контексті адміністративно-територіальних реформ, які проводила австрійська влада. Зокрема, чиновницька верства в Галичині до середини XIX ст. пережила повну германізацію. Від 1825 р. німецька мова витіснила латинську як офіційну, а також як мову викладання у Львівському університеті. Було проведено шість переписів в Галичині: у 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 та 1910 рр. Їхні результати найповніше друкувалися німецькою мовою в офіційних австрійських статистичних виданнях Центральної Статистичної Комісії у Відні.

Після скасування кріпосництва в Росії розпочалося дослідження іноземної колонізації в імперії, у тому числі німецької. У 1869 р. була опублікована перша в російській історіографії наукова праця про життя німецьких колоністів, автором якої був етнічний німець О. Клаус³. Він одним з перших розглянув процес переселення німців у причорноморські степи, чим одразу привернув увагу науковців та громадськості до необхідності вивчення історії й побуту німецьких колоністів. У 1909 р. вийшли у світ дослідження Г. Писаревського, які висвітлюють економічне освоєння Південного Сходу України (т.зв. Новоросії)⁴. Напередодні Першої світової війни у публікаціях стали помітними антинімецькі настрої, що відбилися в пресі і науковій літературі. Так, А. Ліпранді констатував, що німці «осідали» вздовж головних транспортних шляхів і у разі війни могли їх контролювати, що негативно впливало на обороноздатність. А. Веліцин започаткував відвертий антинімецький, шовіністичний

підхід оцінки місця та ролі німецьких колоністів у суспільно-політичному житті Російської імперії, залякуючи громадськість цілеспрямованою експансією германізму⁵. К. Ліндеман першим в історіографії звернувся до проблеми німецького населення у роки війни⁶.

Історія німецьких поселенців та їхня доля останнім часом стала об'єктом спеціальної уваги численних дослідників. Щоправда, більшість праць присвячена вивченню питань соціально-економічного та культурного розвитку колоній. Меншою мірою досліджені проблеми правової політики держави щодо етнічних німців. У цьому контексті значне зацікавлення викликають роботи науковців: В. Кабузана, І. Кулинич, Н. Кривець, С. Бобильової, М. Костюка, А. Германа, Т. Ларіонової, І. Плева, В. Дізendorфа та ін.⁷

Цінними є наукові розробки інших дослідників, які вивчають етнічну історію німців України, висновки яких були обговорені на науковій українсько-німецькій конференції у Дніпропетровську 1995 р. (А. Айсфельд, Д. Брандес, Д. Нойтатц) та праці С. Мюлер, Р. Унтершутц, І. Флейшгауер, С. Кольмер та ін.⁸ Вони хронологічно охоплюють практично увесь період історії німців в Україні і спрямовані на розвиток українсько-німецьких міждержавних відносин.

Визнаючи важливість згаданих проблем, не можна не зазначити, що зосередження уваги лише на них певним чином звужує спектр життєво важливих тем. У науковій літературі відсутнє єдине тлумачення та підходи щодо визначення поняття «національна меншина». Найбільш поширена її дефініція на сьогодні належить члену Підкомісії з прав людини ООН Ф. Капоторті. Він вважає, що національною меншиною є: «група населення, яка відрізняється від основної групи населення своїм етнічним походженням, чи то своєю національністю, чи то своєю мовою, чи то своєю релігією; за своєю кількістю поступається основній групі населення; не займає домінуючої позиції в країні; демонструє бажання зберегти свою самобутність і свою культуру, традиції, релігію чи мову; не складається з недавніх емігрантів або біженців; має глибоке коріння в країні проживання (як правило, громадяни цієї країни)»⁹.

Однією з найдавніших «національних меншин» на теренах України були стародавні германці – готи, які з'явилися на сучасних українських землях ще у III–V ст. н.е. З готським проникненням лінгвісти пов'язують появу у слов'янських мовах германських слів «князь», «полк» та ін. З цим періодом пов'язані і назви германців – «немци», «німці», які ввійшли згодом у всі слов'янські мови. Про присутність давніх германців і скандинавів під Ковелем (Волинська обл.) свідчить залізний, інкрустований сріблом наконечник списа з рунічним написом «Tilarids» – «той, що йде до мети»¹⁰. Він є зразком рунічного письма IV ст. бустрофедоном, що означає «цілеспрямований». Фахівці-рунологи вважають напис фрагментом готської поетичної мови.

За часів Русі наприкінці X–XI ст. значно збільшується присутність германців у різних сферах суспільного життя. Цікавим є питання, пов'язане зі скандинавським впливом у визначенні стародавніх назв міст у Старокиївській державі. Так, у середньовічному скандинавському манускрипті «Книзі Гаука» (автор Гаук Ерлендсон – 1334) є перелік міст країни Гардаріки, або Русі. Це основні міста – Морамар (Муром), Ростофа (Ростов), Сурдалар (Суздаль), Голмград, Сирнес (Чернігів), Гардар (Київ), Палтеск'я (Полоцьк) і Кьонугард (Київ)¹¹. До середини XVIII ст. німецький елемент в Україні був представлений переважно групами купців та ремісників, окремими поселенцями. Тільки з другої половини XVIII ст. з'являються перші німецькі колонії на українських землях, які перебували у складі двох імперій – Російської та Австрійської. У XVIII ст. обидві держави вели активну боротьбу за панівне становище в Європі і сфери впливу. У 1772 р. і 1774 р. Австрія відібрала у Польщі Галичину та Буковину. Росія, вигравши дві війни з Туреччиною (у 1768–1774 та 1787–1791 рр.), забезпечила собі контроль над Північним Причорномор'ям і захопила після другого та третього поділів Польщі (1793 і 1795 рр.) Правобережну Україну, Західну Білорусь і Західну

Волинь. Внаслідок цих загарбницьких дій як у Росії, так і в Австрії з'явилося чимало земель, що вимагали господарського освоєння та творення форпостів для захисту нових кордонів. З цими потребами виявилися пов'язані міграційні процеси в обох імперіях.

Переселенська практика була досить поширеною в Європі і нерідко розглядалась як стратегічний засіб зміцнення могутності держави. Навколо цього точилося чимало дискусій і сформувалися відповідні теорії її реалізації, зокрема меркантилістів і фізіократів. Представниками першої були Людвіг фон Саккендорф та Іоахім Бехав у Німеччині, В. Татищев у Росії. Виходячи з того, що в найбільш багатих країнах густота населення є високою, вони вбачали в цьому певну закономірність і взаємозв'язок і почали пропонувати варіанти по збільшенню людності. Людвіг фон Саккендорф у своїх творах доводив, що головним завданням кожного уряду є насамперед «збереження і примноження населення та його майна»¹². У XVIII ст. меркантилісти обіймали провідні позиції в науці про народонаселення з тезою про те, що чисельність населення є благодіющею для держави.

На основі цієї теорії будували свої висновки й фізіократи, що прийшли на зміну меркантилістам. Засновником школи фізіократів був Ф. Кене. Основні положення цієї теорії знайшли вияв у девізах: «Дозвольте робити, хто що бажає», «Дозвольте йти, кому куди хочеться». Представниками цього напрямку в Німеччині були Йоган Зюсмільх, Йосиф фон Зоннефельд, Йоган Пфейфер та ін. Найвиразніше погляди фізіократів висловив Йосиф фон Зоннефельд. «Збільшення населення, – писав він, – включає в себе окремо ті засоби, котрі у сукупності сприяють загальному благополуччю»; «чим більша кількість населення, тим більша сила його опору, від чого залежить безпека держави»; «чим більше рук, тим більше продуктів»; «чим більше громадян, тим більше платників податків»¹³.

Погляди меркантилістів і фізіократів не могли претендувати на якусь наукову універсальність, проте нерідко вони слугували західноєвропейським правителям підставою для обґрунтування політики у сфері народонаселення. Одним з ініціаторів такої політики був бранденбурзький курфюрст Фрідріх Великий. Він вважав підвищення народжуваності, стимулювання імміграції та заборону еміграції важливими чинниками збільшення народонаселення¹⁴. Катастрофічні наслідки Тридцятилітньої війни вже в XVII ст. змусили найбільш далекоглядних німецьких державних діячів серйозно зайнятися переселенською політикою.

Позитивні наслідки заохочення імміграції у Німеччині й Англії викликали інтерес до цієї практики в Росії. Економічні та соціальні перетворення Петра I, процеси, що їх супроводжували, порушували серед інших і проблему трудових ресурсів. Необхідність її вирішення значною мірою зумовила появу в 1702 р. Маніфесту Петра I, адресованого іноземним громадянам, які бажали поступити на військову службу, а також купцям і ремісникам. Ці кроки фактично заклали засади майбутньої імміграційної політики Катерини II.

У середині XVIII ст. з'явилося кілька проектів щодо облаштування окраїн Російської імперії шляхом запрошення туди колоністів, у тому числі із західноєвропейських держав. Історик С. Соловйов з цього приводу зауважував: «На швидке заселення своїми росіянами... не доводиться розраховувати, і, нарешті, російська обробна промисловість перебуває у зародковому стані й потерпає від нестачі досвідчених майстрів, просунути її можуть лише технічно освічені вихідці з Заходу»¹⁵.

Один із перших таких проектів подав де Лафонтен у 1752 р. – француз за походженням, який перебував на службі в російській армії. План був представлений канцлеру О. Бестужеву-Рюміну і пропонував запросити на постійне проживання в Росію французьких протестантів. Після його обговорення було вирішено: відрядити де Лафонтена для запрошення іноземців у міста Любек, Данциг і Гамбург, а також доручити Колегії іноземних справ зібрати відомості про те, як іноземців приймають в інших місцях, і виробити відповідну інструкцію

для де Лафонтена¹⁶. Автор проекту був запрошений до Петербурга, де взяв участь у підготовці документів. Проте цей проект не був здійснений через бюрократичну тяганину чиновників та у зв'язку з початком Семирічної війни.

Саме війна змінила об'єкт інтересу Росії в питанні залучення іноземців – увагу було перенесено з Франції на Німеччину. Боротьба прусського короля Фрідріха II з могутньою коаліцією європейських держав вимагала граничного напруження суспільного потенціалу його країни. Зростали військові податки, збільшувалися рекрутські набори й екзекуції, що їх супроводжували. Така обстановка підштовхувала населення Пруссії, Померанії та Сілезії до еміграції в сусідні держави. У 1758 р. саксонський генерал Вайсбах запропонував уряду Росії розселити в степах Причорномор'я дезертирів з Пруссії. Пропозиція генерала диктувалася суто військовими розрахунками, а не прагненням допомогти в освоєнні т.зв. Новоросії, оскільки він воював проти Фрідріха II. Він писав, що «число біженців з Пруссії виросло б значною мірою, а також примножилося у разі дезертирства з прусської армії», і це завдало б прусському королю «значних збитків у доходах і військах»¹⁷. Вайсбах пропонував російському уряду надати емігрантам право власної юрисдикції шляхом обрання ними старшин і суддів; свободу від рекрутських та інших наборів; дозвіл торгувати вином, пивом, хлібом з турками і татарами, ловити рибу в Дніпрі та інших річках, не сплачуючи при цьому податків. Загальну суму видатків він визначав у 100 тис. карбованців золотом. Вигода ж від переселенців передбачалася така: збільшення державних прибутків; забезпечення України від татарських набігів; стримування українських селян від втечі на Запоріжжя; запобігання можливості створення гайдамацьких загонів. Пропозиції були представлені Колегії іноземних справ послом у Саксонії Гроссом, проте вони не були схвалені.

Безуспішною виявилася спроба привернути увагу російського уряду до прагнення значної кількості німців переселитись у Росію француза на російській службі де ла Рів'є. У 1756 р. він був відраджений для закупівлі коней до Німеччини, де ознайомився з настроями місцевого населення. Після цього він представив подання до імператорської канцелярії. У відповіді, надісланій йому через три роки, було сказано, що російський уряд обіцяє переселенцям хороший прийом, але без фінансової підтримки з огляду на ведення обтяжливої війни.

На початок 1760-х рр. у Росії фактично вже склалися необхідні передумови для переселення іноземців: набуто певний досвід переселення сербів, підготовлені пропозиції і, головне, бажання «облаштувати» т.зв. Новоросію. Царизм прагнув запрошувати населення з-за кордону лише для організації сільських колоній, винятково з економічною метою. Ще до початку царювання Катерини II в урядових колах велася певна робота з аналізу й відбору різних варіантів переселення іноземців у Росію. Зійшовши на престол у 1762 р., дружина Петра III – німка Софія Фредеріка Август, принцеса Ангальт-Цербстська, з часом імператриця Катерина II Олексіївна (1762–1796) – отримала і пакет пропозицій щодо поліпшення демографічної ситуації у країні. Вона поділяла думку академіка Шлоцера про те, що Росія «багата, родюча і сильна. Чого не вистачає їй, щоб бути ще багатшою, родючішою, сильнішою? – Людей»¹⁸. Розв'язання цієї проблеми Катерина II вбачала саме у залученні іноземців. На її думку, «колоністи своєю роботою, думками, ремісничими заводами і рукодільними мануфактурами за короткий час можуть принести імперії таку користь, яку принесли гугеноти Франції після скасування Нантського едикту Пруссії, Данії та Голландії»¹⁹.

Головним своїм завданням російський уряд вважав запровадження європейської хліборобської культури у степових околицях імперії та її поліпшення там, де вона вже існувала, і взагалі піднесення сільського господарства. Саме з такого розуміння цілей колонізації і виходила Катерина II. Урядовець М. Фірсов загальну позицію уряду сформулював так: «Хліборобство є головною продуктивною працею і джерелом багатства нації»²⁰.

Сформувалась і громадська думка про необхідність іноземної колонізації, її підтримували на всіх рівнях управління й в усіх суспільних прошарках. Як у Німеччині, так і в Росії для цього склалися необхідні політичні та економічні передумови.

Інтереси подальшого зміцнення Російської імперії вимагали залучення нових приєднаних земель до єдиного економічного комплексу та заснування на цих територіях міст і портів. Ці наміри стосувалися й Півдня України. Економічні чинники об'єктивно вимагали якнайшвидшого його заселення та освоєння. Заселити ці місцевості російськими й українськими селянами в умовах кріпосницького ладу було надзвичайно важко. Кріпосні селяни не могли бути переселені без згоди поміщика, а державні селяни були міцно прив'язані до своїх осель і переселити їх на окраїни імперії було також досить складно. Лише втікачі цих категорій населення знаходили притулок у неосвоєних степах Новоросії.

Пристаючи до заселення необжитих степів Півдня України, російський уряд керувався і політичними міркуваннями. Катерина II прагнула послабити, а згодом і повністю ліквідувати Запорозьку Січ. Іноземна колонізація, на думку російського уряду, мала забезпечити освоєння й економічний розвиток регіону. Цікаво, що Катерина II всерйоз розглядала план Потьомкіна випросити в англійського уряду засуджених до каторжних робіт для освоєння причорноморських степів²¹.

Досягнення Російською імперією в останній третині XVIII ст. стратегічної мети – виходу в Чорне море – заклало підвалини зовнішньополітичної діяльності російського уряду протягом наступного століття. Вона спрямовувалася на оволодіння протоками Босфор і Дарданелли та вихід до Середземного моря й океану²².

Уже в XVII ст. німецькі землі, особливо їхня східна частина, переживали економічний занепад. Майор Корф у своєму донесенні 19 березня 1808 р. повідомляв військовому міністру Росії, що в Німеччині є чимало підданих, які через війну та зміни, що відбуваються, майже цілком позбавлені продовольства і заявляють йому про своє «бажання й охоту залишити вітчизну». Корф просив офіційного дозволу на переселення до Південної України багатьох німецьких ремісників та землеробів.

Серед причин еміграції німців можна виділити такі: політичні – деспотизм місцевих князів, довготривала служба в армії, постійні війни, іноземна окупація, військові побори; економічні – свавілля великих земельних магнатів, високі податки, обезземелення, стихійні неврожаї; релігійні – відсутність віротерпимості, переслідування за релігійні переконання тощо²³. У XVII–XVIII ст. особливо постраждали від війн держави Верхнього Рейну.

Нестабільна обстановка спричинила появу численних релігійних сект і товариств. Чимало з них сприяло поширенню наприкінці XVII – на початку XVIII ст. релігійно-сепаратистських рухів, представники яких закликали відділитися від офіційної церкви.

За таких умов заклик російського уряду переселятися в імперію знайшов надзвичайно сприятливий ґрунт серед невдоволених селянських мас та інших верств німецького суспільства. Саме життя штовхало їх до еміграції.

Переселенська практика одержала відповідне законодавче забезпечення. 4 грудня 1762 р. Катерина II видала Маніфест про запрошення іноземних колоністів у Росію. Проте він не дав бажаного результату: права й обов'язки поселенців формулювалися в ньому нечітко, не визначалися гарантії їхнього нормального життя на чужині. Тому 22 липня 1763 р. імператриця видала другий маніфест «О дозволеніи всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах», який практично і став основою політики уряду щодо іноземної імміграції.

Маніфест був розісланий усім російським дипломатичним представництвам за кордоном. Він знайшов позитивний відгук у Німеччині, до якої були направлені особливі емісари. До маніфесту додавався реєстр вільних і придатних для заселення земель. Для подальшого

заохочення німців до переселення в Росію уряд доповнив маніфест 1763 р. положеннями, які регулювали організаційні, правові та адміністративні умови переселення. Цим маніфестом було започатковано державне регулювання переселення колоністів. Тому його часто називають «наріжним каменем» колонізації Російської імперії. Серед привілеїв, наданих колоністам (в основному німцям), найважливішими були: право самоврядування у колоніях; свобода віросповідання; звільнення від сплати податків на 10 років. Крім того, підприємцям було дозволено «заводити фабрики», «вступати в торгівлю», вивозити власну продукцію без державного мита. Велике значення для переселенців мало також звільнення «від рекрутської повинності як натуральної, так і грошової». Водночас їм дозволяли добровільно вступати на військову службу до регулярної армії²⁴. Колонії мали право на внутрішню юрисдикцію, але підпорядковувалися вони нормам російського цивільного права, й окружні колоністські начальники призначалися з числа росіян. Сфера дії самоврядування регламентувалася «Інструкціями про внутрішній розпорядок і управління іноземними колоніями».

На початку XIX ст. переселення німецьких колоністів на українські землі набуває організованішого характеру, зростає чисельність міграційного потоку. Цінним джерелом про німецькі колонії того часу є рапорт Шильдер-Шульднера, чиновника із особливих доручень при генерал-губернаторові Південно-Західного краю. Він пише, що «колонії – це не поселення, де є початок і кінець, це не в лінію хати, а окремі садиби на відстані одна від іншої від 100 кроків до 100 і більше сажнів, які суцільно тягнуться від самого кордону до Полісся»²⁵. Прямуючи до Російської імперії, бажаючи заощадити кошти під час тривалої подорожі, значна кількість переселенців осідала на Волині – відносно малозаселеній і багатій родючими ґрунтами. Німецькі колоністи рухалися трактом від Варшави через Ковель, Луцьк, Рівне, Житомир до Києва і далі. Вздовж цієї дороги розташувалося чимало їх поселень²⁶. У 30-х роках XIX ст. на Правобережжі виникла ціла низка нових колоній німців, вихідців з польських земель. Згодом однією з причин переїзду стало польське повстання 1830–1831 рр. проти царизму. Німці, не поділяючи ідеї польської незалежності, схвально ставилися до заходів російських чиновників щодо припинення заворушень²⁷. Це викликало неприязнь поляків, і їхній гнів спрямувався не тільки проти російського панування, а й проти німецьких поселенців.

Значні зміни відбувалися в системі управління т.зв. Новоросією. За губернською реформою 1775 р. створювались Азовська та Новоросійська губернії, які поділялися на повіти. Царським указом від 5 жовтня 1802 р. були створені ще три губернії: Херсонська, Катеринославська і Таврійська. Усі ці акції проводилися з метою зміцнення державного апарату та посилення влади дворянства. Враховували вони й своєрідність краю: прикордонне розташування, наявність багатонаціонального населення, специфіку соціально-економічних відносин. Фактично запроваджувалася система «особливого» управління цим регіоном.

Функціональні обов'язки губернатора території були дещо іншими порівняно з центральними регіонами держави. Йому доводилося враховувати такі моменти, як приплив населення, необхідність постійно готувати донесення в столицю про ситуацію в регіоні, а також вносити на розгляд уряду пропозиції про його перетворення. Обстановка вимагала ініціативності та організаторських здібностей як від губернатора, так і його оточення. Не випадково на чолі Новоросії перебували такі здібні адміністратори, як князь Г. Потьомкін, А.-Е. Рішельє, М. Воронцов, А. Ланжерон та ін.

У 1787 р. регіон з інспекційною метою відвідала Катерина II і зажадала негайного освоєння його іноземцями. Після цих відвідин сюди були направлені чиновники та офіцери Генерального штабу для підготовки краю до переселення та здійснення господарських заходів: складалися карти земель, населених пунктів, проводився перепис корінного населення тощо. З метою планомірного керівництва колонізаційним процесом у 1764 р. указом Катерини II

був створений центральний орган – Канцелярія опікунства іноземних поселенців. На неї покладалося «опікунство про всіх прибулих у Росію на поселення іноземців, і... щоб вони ніяких виснажливих тягот не зазнавали»²⁸. Канцелярією були налагоджені тісні зв'язки з російськими дипломатами, які перебували при дворах німецьких князівств, а також з представниками, що займалися вербуванням колоністів за рубежем. Цей зв'язок підтримувався через спеціального секретаря Канцелярії, який володів іноземними мовами. За своїми правами Канцелярія прирівнювалася до «державної колегії і мала характер окремого міністерства»²⁹.

Про важливе політичне значення цього органу й особливу увагу до нього з боку царського двору свідчить той факт, що на посаду Президента Канцелярії був призначений О. Орлов. Канцелярія підпорядковувалась особисто імператриці. Щорічно на її діяльність та облаштування переселенців з державного бюджету виділялося близько 200 тис. крб. Штат Канцелярії складався з Президента, статського радника, колезького радника, секретаря, бухгалтера, канцеляриста, перекладача і канцеляриста, що володів німецькою мовою. Діяльність Канцелярії регламентувалася спеціальною Інструкцією. Канцелярія функціонувала до 1782 р., після її ліквідації колонії були підпорядковані губернській адміністрації.

Крім Півдня, відбувалось переселення у західні регіони України. Своєрідними були умови появи німців на Буковині та в Галичині. Можливість німецької колонізації цього регіону виникла із приєднанням його до Габсбурзької імперії наприкінці XVIII ст. 17 вересня 1781 р. уряд прийняв «Патент про переселення», який проголосив пільги усім іноземцям, що побажають переселитися на територію Австрії. Тим самим створювався ґрунт для розгортання широкої сільськогосподарської колонізації малонаселених земель та умови для припливу до Австрії насамперед вихідців із німецьких князівств. 20 жовтня того ж року з'явився цісарський патент про віротерпимість, який усував останню перешкоду на шляху вільного в'їзду переселенців з німецьких князівств³⁰.

У XVIII ст. розпочався новий етап розселення на Буковину німецьких колоністів, головним чином з регіонів Німеччини: південно-західного із рейнським Пфальцем, Баденом, Вюртембергом, Франконії та Богемії. Поряд з ними мігрували й вихідці Ціпсу (Верхня Угорщина), що прибували в край як робітники гірських копалень, та міщани німецькомовних провінцій Австрії.

Шляхи міграції німців Заходу у східні провінції Австрійської монархії були різними, проте обов'язково мали перетинатися у Відні, де був створений пункт реєстрації переселенців. Тут вони, одержавши паспорт двору (Нотраф), через поселенські агентства направлялися до місць поселення³¹.

Про нагальну необхідність розселення німців на Буковині неодноразово висловлювалися члени адміністрації провінції. У 1775 р. заступник глави військової адміністрації генерал Енценберг у донесенні генеральному командуванню звертав увагу на те, що хліборобству Буковини потрібні «німецькі робочі руки» й «німецький спосіб господарювання»³².

1775 р. входження Буковини до Австрії розпочало наступний етап у розвитку німецьких колоній. Йосиф II, сподіваючись у своїх стратегічних намірах зробити Буковину подовженням прикордонної військової зони, що тяглася від Адріатики до Трансильванії, ввів 8 лютого 1775 р. запровадження особливого статусу Буковини, який назвали «військовим управлінням»³³. Це управління Буковини очолювали генерал-майор барон фон Сплени (24.10.1774 – 1779) та генерал барон К. фон Енценберг (1779–1787), які значною мірою, використовуючи колонізацію, розпочали ґрунтовну реорганізацію краю, що стосувалася всієї інфраструктури Буковини. Перші німці, які після 1775 р. оселилися на Буковині, були міщанами з різних австрійських провінцій. Спочатку селилися переведені на Буковину сім'ї державних службовців – чиновників та військових. Незабаром до них приєдналися вчителі, представники

духовенства, управителі державних маєтків, купці, ремісники, робітники тощо. Найбільший наплив німецьких поселенців спостерігався передусім у столиці краю Чернівцях, а також у містах Серет, Сучава та Радівці.

Після других відвідин краю імператор Йосиф II у 1786 р. видав указ про переселення всіх ще не розселених німецьких колоністів з Галичини на Буковину. Восени 1787 р. у цьому напрямку переселилося 74 сім'ї німців – вихідців із Гессена, Пфальца, Бадена та Вюртемберга³⁴.

У 1796 р. розпочалося заселення краю новою групою мігрантів – ціпськими гірниками з Верхньої Угорщини і Семиграддя, завербованими власником копалень Манцем із Штаермарка. Уряд підтримав його акцію, надавши для заснування поселень маєтки Православного релігійного фонду. Поселенці були привезені військовим транспортом, і солдати спорудили для них найпростіші дерев'яні будинки³⁵. Згодом з'явилися переселенці з богемських німців, переважно гутники, лісоруби, випалювачі дерев'яного вугілля.

Наприкінці XVIII ст. розпочалося переселення селян і сільських ремісників із Південно-Західної Німеччини, яких прозвали «швабами» (1782–1787). Вони заснували 19 колоній та порозселялися по буковинських селах (с. Айзенау, Людвігсдорф, Фюрстенгаль, Фратауц, Терблеште; Молодія, Роша, Калічанка, Чудей). У XIX ст. знову посилювалося переселення «швабів» з Райнланду та німців чеського походження з Бемервальду, основним заняттям яких стало садівництво, городництво і тваринництво. У такий спосіб виникли сільськогосподарські колонії: Арбора, Німецькі Бадівці, Іцкани. Пізніше німецькі колоністи поселилися в Гліті, Гура-Гуморі, Глибокій і Шварцгалі. Остання найбільша хвиля німецької сільської еміграції мала місце у 1850 р., коли з'явилася колонія Августендорф (Сторожинецький район). Жителі колоній, заснованих у 1860-х роках (Александрдорф та Катарінендорф у Вижицькому районі), походили вже від буковинських колоністів³⁶.

Приплив німців із різних австрійських провінцій у міста Буковини тривав від початку австрійського управління до Першої світової війни. В цілому ж сільськогосподарська німецька колонізація тривала понад сімдесят років. За задумом уряду, це переселення передбачало подвійну мету: суто економічну – збільшення щільності населення у нових приєднаних провінціях, піднесення її господарського потенціалу та «цивілізаторську» – німецькі колоністи мали стати представниками Заходу на Сході, взірцем організованості, хазайновитості, культурності.

Соціально-економічні та політичні передумови переселення німецьких колоністів в Україну практично визріли і ґрунтувалися на загальноєвропейській переселенській практиці. Політика сприяння міграційному руху як у Росії, так і в Австро-Угорщині переслідувала мету врегулювання своїх внутрішніх проблем. Значною мірою цьому сприяла соціально-демографічна та ідеологічна обстановка у німецьких державах. Царському самодержавству й австрійському імперському уряду вдалося створити високоефективну систему керівництва процесом колонізації: виробити правові та адміністративні механізми, налагодити державний контроль за всіма сторонами міграційного процесу, враховуючи при цьому міждержавні стосунки та загальну зовнішньополітичну обстановку.

Характерною особливістю нагромадження нормативно-правового матеріалу в Австрійській імперії була його найперша апробація на галицьких землях. Лише після вдалого завершення експерименту той чи інший закон або кодифікований збірник мав шанси бути запровадженим в інших регіонах «клаптикової» монархії. Законом про загальні права населення та постановою центрального уряду від 21 грудня 1867 р. було визнано рівноправність усіх народів імперії, право кожного народу зберігати і плекати свою мову, звичаї, традиції, релігію. Пройшовши апробацію у Східній Галичині, 1803 р. набрав чинності на всій території Австрії новий кодекс кримінального права. Кодекс складався з двох частин: перша – про злочини, друга – про норми процесуального права. Із змінами, внесеними 1852 р., кодекс діяв на Галичині до 1932 р.

Після смерті Катерини II в 1796 р. її спадкоємець Павло I продовжував політику переселення. Новий уряд для реалізації своїх планів змушений був реорганізувати центральний орган для управління колоніями та вивести їх з-під підпорядкування місцевим органам. Царським указом 4 березня 1797 р. при Сенаті була створена «Експедиція державного господарства, опікунства іноземних поселенців та сільського домогосподарства» (Санкт-Петербург), одним із завдань якої було «надійне влаштування колоністів»³⁷. На жаль, через далеку відстань від поселень цей орган не мав можливості проводити оптимальні заходи при переселенні.

З метою наближення управлінських органів до колоній Указом від 6 квітня 1800 р. у Катеринославі було створено «Контору опікунства новоросійських іноземних поселенців», яка підпорядковувалась Експедиції і була вищою адміністративною інстанцією. Контора мала свої місцеві організації. До обов'язків Контори входило: вибір і купівля земель для поселення колоністів, проїзд їх до місця проживання, наділення землею, влаштування, вирішення спірних питань тощо. Вона у своїй діяльності керувалась «Інструкцією Конторі опікунства іноземних поселенців» від 26 липня 1800 р., «Інструкцією для внутрішнього розпорядку та управління новоросійських іноземних колоній» від 16 травня 1801 р. та доповненнями від 7 липня 1803 р. Треба зауважити, що згідно з інструкціями листування з колоніями мало вестись німецькою мовою³⁸.

Нова хвиля іноземної колонізації Південної України розпочинається за часів царювання Олександра I. Так, з 12 березня 1801 р. по 19 листопада 1825 р. було видано 123 укази, що стосувалися колоністів. Зокрема, в липні 1803 р. було внесене доповнення до Інструкції внутрішнього розпорядку й управління «новоросійських» іноземних колоністів.

У 1803 р. Україну було поділено на дев'ять губерній. Кілька губерній об'єднувалися в генерал-губернаторство. 1804 р. головним управляючим «новоросійськими» колоністами було призначено одеського градоначальника герцога де Рішельє, і Контора опікунства перейшла під його підпорядкування. Згідно з царським указом, він розселяв колоністів, які прибули з Німеччини, на околицях Одеси та інших міст Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. Завдяки турботі та активній діяльності де Рішельє становище колоністів значно поліпшилось, а нові переселенці були влаштовані на належному рівні. Спочатку вони приїздили до Одеси, де очікували землі для поселення. У 1803 р. сюди прибуло 558 німців, у 1805 – 3396, у 1806 – 568, у 1807 – 242, у 1811 – 336, і в 1812 р. – 335 осіб³⁹.

У 1818 р. у зв'язку з новим потоком колоністів до Півдня України був створений «Опікунський Комітет для іноземних поселенців Південного краю Росії». Його голову затверджував сам імператор, а обидва члени призначалися міністром внутрішніх справ і затверджувалися Кабінетом міністрів. На комітет покладалося управління всіма колоніями, як існуючими, так і новостворюваними. Комітетові підпорядковувалися лише колоністи, які мешкали у сільській місцевості. До його відання належали три контори – у Катеринославі, Одесі та Кишиневі. Місцем перебування цього органу спочатку був визначений Херсон, пізніше Катеринослав. З 1821 р. Комітет був переведений до Одеси, де й діяв до ліквідації в 1871 р., а його філії залишались у Катеринославі та Херсоні. Очолював його генерал І. Інзов, який обіймав цю посаду до 1845 р. і заслужено користувався великим авторитетом серед переселенців.

Трохи по-іншому розвивалася політика розселення іноземців імператором Миколою I. Указом від 1 липня 1833 р. він скоротив комітет (став «Опікунський Комітет над іноземними поселенцями в Росії» (Одеса). Це зумовлювалося, насамперед, політикою уряду щодо обмеження масового переселення іноземців у Російську імперію.

Ще з 1825 р. спостерігається значне зменшення кількості нових колоній. Цар Микола I обмежив імміграцію, виходячи з нестачі коштів на облаштування поселенців. Більшість з них створювались як виняток на прохання зацікавлених осіб з числа членів уряду, заможних

землевласників-поміщиків. У 1827 р. герцог Фердинанд Ангальт-Кетенський попросив у царя дозвіл створити в Таврійській губернії колонію з числа своїх підданих. Його прохання було задоволено. Це був початок створення всесвітньо відомого дендропарку Асканія-Нова. Назву Асканія-Нова було обрано тому, що ангальтські герцоги в 1330 році мали титул графів Асканських, що сходили до їх колишніх володінь. У 1856 р. німець-колоніст Фейн за 525 тис. пруських талерів купив цей маєток.

Цікаво, що у Фрідріха Фейна не було нащадків чоловічої статі і досить гостро постало питання про збереження прізвища. За сімейної легендою, він звернувся з особистим проханням до царя Олександра II про дозвіл об'єднати своє прізвище та прізвище свого зятя⁴⁰. 7 грудня 1864 року було прийнято таке рішення: «Для збереження імені померлого без потомства чоловічої статі Фрідріха Фейна, як прекрасного діяча Новоросійського краю, дозволити чоловікові його дочки Івану Фальцу з подальшим потомством іменуватися прізвищем Фальц-Фейн»⁴¹. Фейн поріднився з Фальцем, і так виник рід Фальц-Фейнів, який швидко розбагатів, а його нащадки стали лідерами вівчарства на Півдні України⁴². Вони створили величезну, добре облаштовану сільськогосподарську «імперію». Фальц-Фейни були відомі як великі землевласники, активні учасники громадського і політичного життя регіону.

Аналізуючи етнографічну карту європейської Росії, складену П. Кеппеном у 1853 р., можна побачити, що найбільша кількість іноземних переселенців оселилася в Херсонській губернії. Значну частину населення тут представляли німці, яких налічувалося 31700 осіб. Дещо менше їх проживало в Таврійській губернії – 22324 особи. У Катеринославській губернії та Південній Бессарабії в цей період мешкало відповідно 13232 та 10200 німців⁴³.

Це сприяло тому, що тільки в Одесі в 1805 р. найбагатшими купцями, чиї торгові дома користувалися найбільшим авторитетом, були німці. Серед них Л. Філіберт, В. Вагнер, А. Полнер та І. Вальба. Дехто вкладав свої капітали у розвиток промисловості. Зокрема, Карл Едвард Фальк у 1844 р. відкрив у Одесі ливарний завод, а Мільнер у 1857 р. – підприємство з виготовлення чавуну⁴⁴. Багато родин німецьких колоністів на Півдні України робили значний внесок в її економічний і культурний розвиток. Німецькі колоністи дали цілу низку вчених, викладачів, службовців, державних діячів. Серед них – професор фізики та математики Рішельєвського ліцею Генріх Карлович Брун та його брат, професор історії Новоросійського університету Пилип Карлович Брун. Серед професорів університету високою фаховою майстерністю відзначалися Е. фон Штерн, Ф. Струве, Н. Грот, Н. Ланге, І. Маркузен, К. Фот та ін. Випускники Новоросійського університету обіймали важливі державні посади. Німці обиралися до міських дум, земських органів управління та ін.

Занепокоєний інтенсивністю німецького колонізаційного руху в Південно-Західному краї, Олександр III у 1885 р. створив комісію з питань припинення еміграції у прикордонні губернії. Комісія визнала цей процес небезпечним і шкідливим для інтересів імперії. Підсумком її роботи став закон від 14 березня 1887 р., який заборонив іноземним громадянам орендувати та володіти на будь-яких умовах землею у десяти прикордонних і західних губерніях, зокрема Волинській. Закон поширювався на поселенців, які приїхали не з-за кордону, а були вже російськими громадянами. Уряд Росії і надалі посилював свою увагу до проблем іноземної колонізації, вважаючи «існування іноземних колоній у районі найважливіших стратегічних шляхів серйозною небезпекою у випадку якихось політичних ускладнень»⁴⁵. З огляду на це, Правила від 15 червня 1888 р. про устрій побуту іноземних поселенців, що оселялися в Київській, Подільській та Волинській губерніях, диференціювали їх на тих, що прийняли російське підданство, та іноземних громадян.

Російські банки припинили надання позик на купівлю землі, а Селянський поземельний банк, який на той час володів на Волині кількома маєтками і послугами якого користувалися

поселенці, після закінчення чергових термінів оренди почав відмовляти німцям у її продовженні. На судовий розгляд виносилися справи про необхідність примусового виселення німецьких сімей з орендованих ними земель після закінчення дії контракту⁴⁶.

Поволі починається німецька реєміграція з Волині. Міністру внутрішніх справ статс-секретарю Дурново із генерал-губернаторства було надіслане повідомлення про спробу 175 німців-поселенців Волинської губернії перейти 7, 8 та 9 червня 1890 р. кордон через прикордонні пункти Милятин, Самоволи і Дружкополь для виїзду до Бразилії та про їх затримання. Після цього випадку у забороні самовільно залишати імперію був зроблений виняток для німців⁴⁷.

1890–1900 рр. німецькі історики назвали «часами Бразилії». Вони стали періодом наймасовішої еміграції німців із західних районів України. У Бразилії німецькі поселенці заклали ряд колоній, які продовжували там розвиватися. Німці емігрували також до Канади, Аргентини.

Царювання Миколи II ознаменувалося лібералізацією становища німецьких поселенців. Лише в 1910 р. до Думи був внесений законопроект про заборону російським підданам іноземним поселенцям у Київській, Подільській і Волинській губерніях купувати й орендувати землю, що мало загальмувати колонізацію⁴⁸. Однак положення законопроекту так і не були впроваджені в життя.

Під час Першої світової війни німецькі поселенці-власники опинились у дуже скрутному економічному й соціально-політичному становищі. Царський уряд та й сам Микола II вважали, що переселенці, навіть ті, які прийняли російське підданство, все одно залишаються співвітчизниками ворога, а тому можуть передавати йому інформацію про російські збройні сили, стратегічні об'єкти, чинити диверсії тощо. У цей час у суспільстві спостерігається зростання ксенофобії. Пошук «ворогів всередині країни» призвів до загострення «національного питання». Деякі національні меншини, які проживали в Росії, були запідозрені в нелояльності. Хоча факти вказують на те, що коли у 1873 р. в Російській імперії було запроваджено загальну військову повинність, тисячі німецьких колоністів лютеранського та католицького віросповідання несли службу в армії, а меноніти служили у так званих лісових командах і санітарних загонах та госпіталях.

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. чимало синів німецьких колоністів воювали у складі російської армії на Балканах та на Кавказі й отримали військові нагороди. 1915 р. імператор Микола II відвідав Катеринослав, меноніти Катеринославської губернії передали йому 15 тис. крб., а меноніти Бердянського повіту – 20 тис. для потреб поранених і хворих воїнів. У квітні 1915 р. Гальбштадтське волосне правління внесло 15 тис. у «Повітовий комітет допомоги воїнам та їх родинам». Робили внески й окремі колоністи, багато пожертвувань надходило різними речами. Колоністи виділяли гужовий транспорт для перевезення військ, спорядження і продовольства. Так, колонії з-під Одеси виділили 11196 парокінних підвід, 60 підвід надійшло з Пришибської волості⁴⁹.

2 лютого і 13 грудня 1915 р. були видані два укази царського уряду, які скасовували або істотно урізали земельні права іноземних громадян у Росії. Земельні володіння німців були поділені на декілька категорій.

1) Землі, що належали підданам Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини; вони становили майже 500 тис. десятин.

2) Землі, які належали російським підданам німецького походження – непоселянам (міщанам, купцям, дворянам, представникам інтелігенції), тобто особам, які не були приписані до сільських громад і які прийняли російське підданство до 1 січня 1880 р.

Таких земель вищезгадані укази не торкалися, і всі майнові права їхніх власників зберігалися.

3) Надільні землі, відведені поселенцям «на вічні часи» російським урядом під час початкового землевпорядкування у період з 1767 по 1842 рр. Ці землі вважалися «безперечним спадковим володінням» поселенців, приписаних до сільських громад, і могли бути перепродані за їхнім власним розсудом. Тільки на Півдні України налічувалося майже 600 тис. десятин таких земель. Згідно з указом від 2 лютого 1915 р., надільні землі не підлягали вилученню, усі права їхніх власників зберігалися. Проте за указом 13 грудня 1915 р. вони вже підпадали під примусове відчуження.

4) Землі, придбані сільськими громадами або окремими їхніми членами, що утворили товариство. До цієї ж групи належали й землі, приєднані до наділу, а також ті, що перейшли у власність «дочірніх» колоній або перебували у приватному володінні окремих власників. Такі землі за указом від 2 лютого підлягали обов'язковому негайному відчуженню, якщо вони були розташовані у межах визначеної цим документом прикордонної смуги: 150 верст уздовж західного кордону Росії і 100 верст уздовж південного. Указом від 13 грудня 1915 р. прикордонна смуга ліквідувалася, і всі землі, куплені німецькими поселенцями, відчужувалися. За даними головного управляючого землеробством і землевпорядкуванням, загальна кількість таких земель становила близько 3 млн. десятин. Оскільки 500 тис. із них належали іноземним підданам, то фактично до четвертої категорії відходило 2,5 млн. десятин, примусовий розпродаж яких мав початися 1 січня 1917 р. За повідомленням газети «Колокол», Міністерство внутрішніх справ визначило такі підсумкові дані щодо земель, які підлягали вилученню у власників: а) володіння вихідців із воюючих проти Росії країн – 2950852 дес.; б) володіння підданих цих країн – 71405 дес. Усього – 3256733 дес.

5) Наділи, орендовані приватними особами або товариствами. Орендні договори, укладені іноземними громадянами, припинялися через рік після оприлюднення списків цих володінь⁵⁰.

У роки Першої світової війни царський уряд застосовував репресивні заходи щодо німецьких колоністів та підприємців. Так, улітку 1915 р. за розпорядженням київського губернатора з губернії було виселено 10 тис. німецьких поселенців. Волинський губернатор 22 червня 1916 р. відзначав у доповідній записці, що поза межі губернії було виселено німецьких колоністів у червні 1915 р. – 673467 чол., жовтні – листопаді – 6409, грудні – 8000, першому півріччі 1916 р. – 34116 чол.⁵¹

1 червня 1916 р. Микола II підписав Положення «Про Особливий Комітет у справах боротьби з німецьким засиллям». Орган створювався для «об'єднання, узгодження та керівного спрямування урядових і громадських закладів та посадових осіб для реалізації як діючих, так і тих, що будуть прийняті, законів і розпоряджень Уряду, що обмежують права ворожих підданих і вихідців, а також для вироблення пропозицій щодо заходів для звільнення країни від німецького впливу в усіх сферах народного життя Держави Російської»⁵². Саме цьому органу відводилася головна роль у справі реалізації «особливого» ставлення держави до німецьких поселенців, саме він відповідав за виконання указів царя та уряду з цих питань.

Особливий Комітет став одним із засобів поширення дискримінаційних кроків щодо прав поселенців. До листопада 1916 р. у Комітет надійшло 630 клопотань від окремих переселенців про виключення їх із списків про накладання секвестру на їхні землі: 613 прохань були відхилені і лише 17 визнані такими, що заслуговують на увагу.

Особливо жорстоко й рішуче секвестрування проводилось у Таврійській, Херсонській, Катеринославській та Волинській губерніях. Фактично землі відбирались у тих поселенців, які вже давно і міцно осіли в Україні, добре налагодили свій побут, успішно господарювали і вважали цей край своєю новою батьківщиною.

Опинившись у російській глибинці, німецькі колоністи мусили освоювати новий спосіб життя, налагоджувати стосунки з людьми різних національностей: росіянами, українцями, башкирами, киргизами, мордвинами. Заново доводилося будувати житло, облаштовувати побут,

організувати навчання дітей. Працювали тяжко. Місцева влада мало дбала про умови життя і праці депортованих. З часом турботу про них почали брати на себе благодійні організації та приватні особи. Держава не визнала за депортованими німцями статус переселенців, і вони прирівнювалися до біженців. Значну підтримку їм надавала православна церква, яка закликала своїх парафіян виявити милосердя до прибулих. Грошова допомога, яка виділялася урядом, часто «перерозподілялася» на місцях не на користь переселенців. Створювані у містах і селах комітети у справах біженців, зловживаючи своїм становищем, нерідко привласнювали значні суми грошей. Лише на початку 1916 р. уряд своїм циркуляром зрівняв німців у правах на одержання допомоги з іншими категоріями переселенців.

Після закінчення Першої світової війни лише незначна частина депортованих німців забажала і знайшла можливість повернутися в Україну.

В означений період обидві імперії вели активну боротьбу за панівне становище і сфери впливу. Політика царизму і, відповідно, нормативно-правова база, яка регламентувала життя німецьких колоністів на територіях України, часто диктувалися антинімецькими настроями, культивованими владою у суспільстві, які дуже швидко передавалися населенню. Це все сприяло новим хвилям еміграції етнічних німців з України. Інша ситуація склалась у західноукраїнських землях, де зростала товарність сільського господарства, ширше використовувалася вільнонаймана праця, поліпшувалися знаряддя праці, частіше застосовувалася техніка тощо. В цих умовах німецькі поселенці брали активну участь у суспільному житті України, сприяли розвитку економіки, культури своєї нової батьківщини. В Російській імперії репресивні заходи царизму проти поселенців з початком Першої світової війни завдали значної шкоди не тільки їхнім поселенням, а й усій економіці України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Общий свод по империи результатов разработки данных первой произведенной 28 января 1897 года всеобщей переписи населения. – СПб.: Паровая типо-литография Н.Л. Ныркина, 1905. – Т. 2. – LX, 417 с.
- ² *Макарчик С.А.* Українська республіка галичан: Нарис про ЗУНР. – Львів: Світ, 1997. – С. 14–16.
- ³ *Клаус А.* Наши колонии: Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – Вып. 1. – СПб.: Типография В. Нусвальта, 1869. – 456 с.
- ⁴ *Писаревский Г.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. – М.: Снегирёвой А., 1909. – 128 с.
- ⁵ *Липранди А.* Как остановить мирное завоевание наших окраин (немецкий вопрос, сущность и значение его в Юго-Западной России). – К., 1890. – 79 с.; *Велицын А.* Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. – СПб.: Издательство Русского Вестника. Типография товарищества Общественная польза, 1893. – 282 с.
- ⁶ *Линдеман К.Э.* Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников: Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917. – 384 с.
- ⁷ *Кабузан В.* Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 307 с.; *Кулинич І., Кривець Н.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 272 с.; Очерки истории немцев и менонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. Бобылевой С., Бочарова Н., Безносова О. и др.: Институт украинско-германских исторических исследований Днепропетровского государственного университета. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 231 с.; *Осадчук С.* Німецькі товариства на Буковині (третья четверть XIX – початок XX ст.). – Чернівці, 1999. – 129 с.; *Костюк М.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль: Підручники і посібники,

2003. – 384 с.; Герман А., Иларионова Т., Плева И. История немцев России: Учебное пособие. – М.: Издательство МСНК-пресс, 2005. – 544 с.; Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917 / Сост. В. Дизендорф – М.: МФД: Метерик, 2006. – 784 с.

⁸ Айсфельд А. Немецкие колонисты Юга Украины в 1917–1918 гг. // Вопросы германской истории. Немцы в Украине: Материалы украинско-германской научной конф., Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. – Днепропетровск: ДГУ, 1996. – С. 125–129; Брандес Д. Немецкие колонисты Новороссии и Бессарабии в сравнении с задунайскими переселенцами 1787–1914 годов // Там же. – С. 15–23; Нойтатц Д. Немецкие колонисты и их соседи (вторая половина XIX века – начало Первой мировой войны) // Там же. – С. 57–65; Unterschütz R. Deutsche Siedlungen im ostgalizischen Raume Kolomea // Zeitweiser der Galiziendeutschen. – Stuttgart, 1976. – S. 37; Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte. Nr. 46. – Stuttgart, 1983. – 257 s.; Kolmer S. Die historische Entwicklung der deutschen Sprachinsel Galizien: Mariahilf, Flehberg, Rosenheck. Vororte der Stadt Kolomea. – Gifhorn, 1993. – S. 63; Müller S. Galizien und sein Deutschtum. Eine Dokumentation aus Sepp Müllers Nachlaß erzählt durch Unterlagen des Hilfskomitees der Galiziendeutschen 1948–1951. – Bd. I. – Stuttgart, 1999. – S. 1–8.

⁹ Capotorti F. Study on the rights of persons belonging to ethnic, religious and linguistic minorities. – New York, 1979. – P. 96.

¹⁰ Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). – К.: Обереги, 1997. – Т. I. – С. 387.

¹¹ Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. – М.: Наука, 1978 – С. 146.

¹² Писаревский Г. Указ. соч. – С. 4.

¹³ Там само. – С. 17.

¹⁴ Эльстер Л. Учение о народонаселении и политика народонаселения. – М., 1897. – С. 95.

¹⁵ Соловьев С. История России с древнейших времен: В 29 т., XV кн. – М.: Соцэкгиз, 1959. – Т. 23. – С. 113–114.

¹⁶ Писаревский Г. Указ. соч. – С. 32.

¹⁷ Там само. – С. 42.

¹⁸ Bartlett R. Human Capital: The Bettlement of Foreigners in Russia 1762–1804. – Cambridge, 1979. – P. 31.

¹⁹ Наказ Комиссии о сочинении проекта нового Уложения. – СПб., 1809. – С. 268.

²⁰ Очерки из истории торговой политики. – Казань, 1902. – С. 20–38.

²¹ Эйдельман Н.Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия. – М.: Мысль, 1986. – С. 103.

²² Кулинич I., Кривець Н. Вказ. праця. – С. 33–34.

²³ Bayerisches Hauptstaatsarchiv. GR, [G15], 361, S. 34; GR, [10A], 1(B), S. 255; Stadtarchiv Nürnberg. C 7/I, G2, Nr. 3000, S. 4–34; C 7/III, AW, Nr. 55, S. 5; C 7/I, G2, Nr. 2998, S. 2349; Hauptstaatsarchiv Stuttgart. – Bestand: A.211. – Film B 700; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. 6332, Bd. 1, Nr. 2439, S. 4–30; Bd. 2, Nr. 2440, S. 6–38; Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden. Nr. 9211, Vol: II, S. 399, 259, 3779, 2547; Nr. 9622, A 151, Vol: II, S. 5334; Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus. – Hof und Staatsarchiv, P. 1766, I. 694 in Publicis Nr. 980, S. 222.

²⁴ Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М.: Товарищество тип. А.И. Мамонтова, 1916. – 266 с.

²⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 349. – Арк. 18.

²⁶ Там само. – Оп. 616. – Спр. 49. – Арк. 1–3.

- ²⁷ Там само. – Оп. 44. – Спр. 430. – Арк. 1–9; Спр. 431. – Арк. 1–7.
- ²⁸ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Собр. 2-ое. – Т. XVI, Отд. 1-ое. 1841. – СПб.: Типография II Отд. Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1842. – № 11880.
- ²⁹ Манифесты Екатерины II. – СПб., 1768. – С. 19.
- ³⁰ *Klueting H.* Der Josephinismus. – Darmstadt, 1995. – S. 252–255.
- ³¹ *Dressler J.C.* Pfälzer unter der Kolonisten in der Bukowina. 1787–1791. – Kaiserslautern, 1960. – S. 5.
- ³² *Polek J.* Die Deutschen // Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild. – Bukowina – Wien, 1899. – S. 296.
- ³³ *Kaindl R.F.* Geschichte der Bukowina (seit 1774). – Czernowitz: Pardini, 1898. – S. 18.
- ³⁴ *Polek J.* Op. cit. – S. 296.
- ³⁵ *Hadbawnik O.* Die Zipser in der Bukowina. – Stuttgart, 1987. – S. 31–35.
- ³⁶ *Kapri E.* Buchenland – ein österreichisches Kronland verschiedener Völkergruppen. – Stuttgart; München, 1974. – S. 15.
- ³⁷ ПСЗРИ – Собрание I. – Т. XXIV. – СПб., 1830. – С. 508–509.
- ³⁸ ПСЗРИ. – Собрание I. – Т. XXXV. – СПб., 1830. – С. 243–245.
- ³⁹ *Плеская-Зебольд Э.Г.* Одесские немцы, 1803–1920 / Ин-т германских и восточноевропейских исследований. – Одесса: ТЛС, 1999. – С. 13–14.
- ⁴⁰ *Асламова В.* Олександр II у Преображенці // Наддніпряньська правда. – Херсон, 1991. – 28 вересня. – С. 3.
- ⁴¹ Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-4097. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 7–13; Ф. Р-4097. – Оп. 1. – Спр. 262. – Арк. 5.
- ⁴² *Фальц-Фейн В.Э.* Аскания-Нова. – К.: Аграрна наука, 1997. – 348 с.; ДАХО. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–21.
- ⁴³ *Кеппен П.И.* Об этнографической карте европейской России. – СПб., 1852. – С. 40.
- ⁴⁴ *Плеская-Зебольд Э.* Указ. соч. – С. 66, 68.
- ⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 49. – Арк. 1; Спр. 261. – Арк. 93.
- ⁴⁶ *Надольська В.* Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.): Дис... канд. істор. наук. – К., 1966. – С. 63.
- ⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 618. – Спр. 261. – Арк. 112–134.
- ⁴⁸ *Надольська В.* Вказ. праця. – С. 65.
- ⁴⁹ *Кулинич І., Кривець Н.* Вказ. праця. – С. 133–134.
- ⁵⁰ *Надольська В.* Вказ. праця. – С. 110–111.
- ⁵¹ *Кулинич І., Кривець Н.* Вказ. праця. – С. 179, 182.
- ⁵² *Ауман В., Чеботарёва В.* История российских немцев в документах (1763–1992 гг.). – М.: Российский экономический журнал, 1993. – С. 445.